

HALK İNANIŞLARINA DAYALI HALK HEKİMLİĞİNİN TARİHİ TÜRKÇE TIP METİNLERİNDEKİ (16.-17. YÜZYIL) İZLERİ*

Traces of Folk Medicine Based on Folk Beliefs in Historical Turkish Medical Texts (16th-18th Century)

Dr. Öğr. Üyesi Namık ASLAN**
Dr. Öğr. Üyesi Meryem ARSLAN***

ÖZ

Dünya tıp tarihine bakıldığında tedavilerin kaynağının, akıl ve mantık yoluyla hazırlanan ilaçlar ile inanış temelli yapılan uygulamalara dayandığı görülmektedir. Modern tıba kadar süregelen ve modern tıbbın yanında da varlığını bazen açıktan bazen de gizliден sürdürmeye devam eden inanış temelli tedavilere halk hekimliği ve bu yolla yapılan ilaçlara da halk ilaçları denilmiştir. Çalışma kapsamında tıp eğitimi almış hekimlerin, kimi hastalıkların tedavisinde başvurdukları alternatif tedavi yöntemleri üzerinde durulmuş, halk hekimliği uygulamalarının modern tedavi yöntemleri ile bir arada kullanılışı ele alınmıştır. Bu amaçla 16. ve 17. yüzyıllar arasında yazılmış ve üzerinde lisansüstü çalışma yapılmış yedi Türkçe tıp metninde (*Ecza-i Lokman Hekim, Envâ-ı Emrâz, İlm-i Tıbb, Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmü't-Tıbb, Mecma'ü'l-Mücerrebât, Şifâ'ü'l-Fuad Li-Hazret-i Sultan Murad, TuHFetü'l-Erîbi'n-Nâfia Li'r-Rûhâni Ve't-Tabîb*) yer alan hekimlerin halk inanışları temelinde yapmış oldukları tedaviler ile uygulamalar belirlenmeye, sınıflandırılmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu yüzyıl aralığının seçilme nedeni, bu dönemde yazılmış tıp metnlerinin halk inanışlarıyla tedaviler ve uygulamalar açısından incelenmemiş olduğunun görülmesidir. Çalışma sonucunda, halk inanışlarına yönelik tedavi ve uygulamaların, kolay doğum yapmak, düşük yapmak, düşükten korunmak, cinsellik, koruyucu hekimlik, çocukların bir an önce konuşması, bebeğin cinsiyetini belirleme, delilik ve sara gibi hastalık ve durumlarda yoğunlaştığı görülmüştür. Bunun yanında nadir de olsa yoğun bakımda ve uzun süre yatalak olan hastaların yaşayıp yaşamayacağına yönelik halk inanışlarının bulunduğu da belirlenmiştir. Tıp metinlerinde halk inanışı temelli tedavilerde, şifalı dualardan, sihirden, giyim-kuşam malzemelerinden, hayvan ve bitkilerden yararlanıldığı tespit edilmiştir. Sihirlerin ise birleştirmek veya ayırmak amacıyla yapıldığı gözlenmiştir. Bununla birlikte bu büyülerin bilen hekimler ayırmak amaçlı yapılan büyülerin iyi olmadığını ve mümkün olduğunca bundan uzak durulması gerektiğini tavsiye etmişlerdir. İncelemeye esas alınan tıp metinlerinde hastalıklar bağlamı tedaviler dışında aşık olma, ürünlerin bereketlenmesi, insanlar arasında itibar görme, yürümekten ve çalışmaktan yorulmama, yoğun bakımda ve uzun süre yatalak olan hastaların yaşayıp yaşamayacağı gibi hususlarla ilgili halk inançlarına bağlı uygulamalar da bulunduğu belirlenmiştir. Bunların halk inanışları ile tedaviye dolaylı olarak girebileceği ve sağlığı ilgilendirebileceği düşünülmüştür. Çünkü insanlar arasında sevilip sayılma, çalışırken enerjisini koruma ve ürünlerin bereketli olması insanları mutlu ederek hastalığa yakalanmaktan kurtarabilir. Aksi takdirde kişiler hüznü ve üzüntüye bürünerek hastalığa yakalanabilirler. 16. ve 17. yüzyıl tıp metinlerinden belirlenen folklorik tıp uygulamalarına dayalı olarak elde edilen tespitlerin ve ulaşılan sonuçların, Türk halk inanışları, halk hekimliği yanında geleneksel Türk tıbbi ile ilgili yapılacak çalışmalara katkı sağlaması amaçlanmıştır. Yine Türk tıbbının gelişme aşamaları, Türk halk tıbbındaki milli ve alıntı öğelere yönelik kesin sonuçların belirlenebilmesi için de çalışmanın yüzyıl açısından da bir boşluğu doldurması ümit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tıp metinleri, Türk dili, Türkçe tıp metinleri, halk inanışları, halk hekimliği.

ABSTRACT

When the medical history of the world is examined, it is seen that the source of the treatments is based on beliefs and drugs based on reason and logic. Belief-based therapies, which continue as much as modern medicine and continue to exist clearly and sometimes secretly as well as modern medicine, are called folk medicine and the drugs made in this way are called folk medicine. In the scope of the study, alternative treatment methods applied by the physicians who have received medical education in the treatment of some diseases were emphasized and the use of folk medicine practices with modern treatment methods was discussed. In this study, seven

* Geliş tarihi: 12 Mart 2020 - Kabul tarihi: 7 Aralık 2020

Aslan, Namık; Arslan, Meryem. "Halk İnanışlarına Dayalı Halk Hekimliğinin Tarihi Türkçe Tıp Metinlerindeki (16.-17. Yüzyıl) İzleri" *Millî Folklor* 128 (Kış 2020): 206-217

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Niğde/Türkiye, namikaslan@ohu.edu.tr ORCID ID: 0000-0002-2000-5672.

*** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Niğde/Türkiye, ameryem@ohu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1621-0286.

Turkish medical texts written between 16th-17th centuries (*Ecza-i Lokman Hekim, Envâ-ı Emrâz, İlm-i Tıbb, Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmü't-Tıbb, Mecma'ü'l-Mücerrebât, Şifai'l-Fuad Li-Hazret-i Sultan Murad, Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia Li'r-Rühânî Ve't-Tabîb*), and postgraduate studies were conducted on the basis of folk beliefs their treatments and practices were tried to be identified and classified. The reason for choosing this century interval is that the medical texts written during this period were not examined in terms of folk beliefs and treatments. As a result of the study, it was found that the treatments for folk beliefs were intensified in diseases and conditions such as giving birth, abortion, protection from abortion, sexuality, preventive medicine, speech of children as soon as possible, determining the sex of the baby, madness and epilepsy. In addition to this, it was determined that there is a folk belief that whether patients who are bedridden or not in intensive care for a long time will survive. In the medical texts, it was determined that folk belief based treatments, healing prayers, magic, clothing and materials were used in animals and plants. Magics are also made to combine or separate. However, physicians who know these magics suggested that the magics made for separation are not good and should be avoided as much as possible. In the medical texts that we examine, apart from the treatments related to diseases, there are also practices depending on folk beliefs such as falling in love, product blessing, reputation among people, not getting tired of walking and working, whether or not the patients who will remain in intensive care and long-term bedridden. It is thought that these may indirectly enter treatment with folk beliefs and concern health. Because being loved and counted among people, preserving energy while working, fertile products can save people from disease by making them happy. Otherwise, people may suffer from sorrow and sadness. The results obtained based on folkloric medicine practices determined from the 16th and 17th century medical texts are intended to contribute to studies on Turkish folk beliefs, folk medicine as well as traditional Turkish medicine. It is hoped that the study will fill a gap in history of medicine in order to determine the exact results of Turkish medicine and the national and quoted elements in Turkish folk medicine.

Key Words

Medicine text, Turkish language, Turkish medicine text, folk beliefs, folk medicine.

Giriş

Halk hekimliği, halkın, olanaklarının bulunmadığı için ya da başka sebeplerden dolayı doktora gidemeyince veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanılama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümüdür (Boratav 1984:122-123). Halk ilaçları ise uzun tecrübeler sonunda günümüze kadar gelmiş, deneye dayalı uygulamalar olup Anadolu'da rasyonel veya büyüsel-dinsel niteliği taşıyan yöntemlerle, genellikle kırsal kesimde olmak üzere geniş bir halk kitlesi tarafından kullanılan ilaçlardır (Şar 2005:1163). Türk folklorunda en çok karşılaşılan konulardan birisi olan halk hekimliği, imkânların sınırlı olması veya ümitlerin tükendiği anda başvuru olan bir tedavi yöntemidir. Modern tıbbın, *bizim yapacağımız bir şey kalmadı*, demesiyle tükenen ümitlerin yeniden canlanması halk hekimliğiyle olur (Alptekin 2010:5).

Halk hekimliği ve halk ilaçları, içinden çıktığı kültürün izlerini taşır (Türkdoğan 1991:168). Türk halk hekimliği de coğrafyanın çeşitliliğine rağmen temelde Türk kültüründen beslenir. Bu kültürel özgülüğün daha ziyade hastalıkların kaynağı ve tedavi şekillerinde belirginleştiğini söylemek mümkündür. Zira Türk halkının hastalıklarla ilgili deneyimleri iki tür hastalık kaynağı ve bunların kim tarafından iyileştirileceğine yönelik de iki tür hekim/uzman anlayışının varlığı göze çarpmaktadır (Sertkaya 1997:358-359; Turan 1994:104). Türkler hastalıkların kötü ruhlar nedeniyle olduğunu düşünmüş ve bunlar vücuttan uzaklaştırılınca iyileşme sağlanacağına inanmışlardır (Turan 1994:104). Kötü ruhların vücuttan çıkarılması için özel dualar okuyan ve ritüeller uygulayan kamalar/bakışlar sağaltım sağlayan bir role sahiptirler (Gömeç 2003:90). Bunların yanında otlardan ilaç yapan ve uygulayan otaçı adı verilen hekimler de vardır (Bayat 2016:24-82; Örnek 2014:139-140; Tavukçu 2016:16-18; Kaplan 2008:62; Turan, 1994:104; Gömeç 2003:81-93).

Çalışmamız kapsamında tıp eğitimi almış hekimlerin halk inançlarına ve uygulamalarına dayalı tedavi yöntemleri değerlendirilmiştir. Bu inanışları, dua ile tedavi, nedeni

açıklanamayan kolay doğum yaptırma ve cinsiyet belirleme, düşük yaptırma, eş buldurma, cünun ve nazar hallerini tedavi etme ve tılsımlar oluşturmaktadır. 16. ve 17. yüzyıllar arasında Batı Türkçesiyle yazılmış tarihî tıp metinleri¹, inanışlar bağlamli hastalıklar ve bu hastalıkların tedavileri çerçevesinde taranmış, elde edilen veriler, inanışın geçerli olduğu konulara göre tasnif edilmiş ve inanışın dayanağı olan kaynağa göre (hayvan, bitki, dua gibi) de alt gruplara ayrılmıştır.

1. Konuyla İlgili Literatür Bilgisi

Tıp metinleriyle ilgili çalışmalarda halk hekimliği konusuna genel olarak değinilmekle birlikte (Arslan 2014:10; Baluken 2016:8; Bişkin 2019:2) bu konular, Doğan 2011; Károly 2014; Murad 2014, Yaylagül 2014 gibi çalışmalarda özel olarak ele alınmıştır.

Doğan 2011, tıp metinlerindeki halk hekimliği izlerini 14. ve 15. yüzyılda yazılan eserler üzerinden takip etmiştir. Bu çalışmada halk hekimliği, batıl inanışlar ve dinsel/büyüsel sağaltım yöntemleriyle sınırlı tutularak belirlenmiş, tıp metinlerinde halk hekimliğine yönelik zengin malzemelerin milliyetlerine yönelik detaylı incelemelerin de yapılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır (Doğan 2011:88-132).

Károly 2014, Türkçe yazılmış İslam tıp eserlerindeki şifalı duaları konu edinmiştir. Károly'nin çalışmasındaki malzemeler, 13. ve 15. yüzyıllar arasında Anadolu'da erken Anadolu Türkçesi ile yazılmış tıp metinleriyle 17. ve 19. yüzyıllar arasında Orta Asya'da Çağatay Türkçesi ile yazılmış tıp metinleridir. Çalışmada, büyüçülük, şifalı dualar, sihirler ve hurafelerle ilgili uygulamalara dayalı halk hekimliği ele alınmıştır (Károly 2014:279-290).

Murad 2014, 16. yüzyılda yazılmış *Terceme-i Aynü'l-Hayat* adlı tıp kitabında geçen halk hekimliği bulgularına yönelik hazırlanmıştır. Çalışmada, sağaltma amaçlı ve sağaltma amacı taşımayan mantık dışı uygulamalar kullanıldığı görüşü ileri sürülmüştür (Murad 2014:296-300).

Yaylagül 2014, Anadolu'da yaşayan halk hekimliği uygulamalarının Eski Türkçe ve Orta Türkçe tıp metinlerindeki temellerini konu edinmiştir. Bu çalışmada, Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış tıp metinleri ile *Edviye-i Müfredde*, *Müntehab-ı Şifa*, *Tabiatname*, *Ebvab-ı Şifa* isimli tıp metinlerindeki drog ve uygulamalar ile Anadolu halk hekimliği derlemelerindeki drog ve uygulamalar karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmıştır (Yaylagül 2014:49).

2. Çalışmanın Malzemelerini Oluşturan Eserler

Çalışmanın malzemeleri, *Ecza-i Lokman Hekim* (ELH); *Envâ-ı Emrâz* (EE); *İlm-i Tıbb* (İT); *Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmü't-Tıbb* (KTDT); *Mecma'ü'l-Mücerrebât* (MM); *Şifâü'l-Fuad Li-Hazret-i Sultan Murad* (ŞF); *Tuhfetü'l-Eribi'n-Nâfîa Li'r-Rûhânî Ve't-Tabîb* (TE) adlı eserlerden derlenmiştir.

Derlemede kullanılan metinler için (*Ecza-i Lokman Hekim* (ELH) hariç) lisansüstü tezlerden (Arslan 2014; Kaya 2009; Ertürk 2012; Ünver Özdoğan 2015; Kartal 2016; Muratoğlu 2017; Sunar 2014; Baluken 2016; Tokat 2012) yararlanmıştır. *Ecza-i Lokman Hekim* (ELH) için Arslan 2019 adlı makale ve hakkında hazırlanmakta olan kitap çalışması kullanılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Kısırlıkla/Hamile Kalmayla İlgili Halk İnanışları

3.1.1. Bitkisel Ürünlerle Dayalı Olanlar

'avrat hâmile olmak murâd eylese benefşeyi döğüp şuyın alalar fitil eyleyüp ol şuya batıralar 'avrat fercine kıoya andan helâliyle cimâ' eyleye ol sâ'ât hâmile ola inşâ'allâhü (ELH, 17a/3-8).

(*äderyün/karagöz*) *toğurmayan bunuñ kökini kendüde götürse hāmile ola* (TE, 29b/6-7).

cevzi saħk idüp hayzdan sonra hātünlar götürseler idi gebe olmağa mu'ın olur (ŞF/47b/3-4).

(*hışşı 's-sı 'leb*) ve *dimişler, kaçan ki bir 'avrat anı 'üryan iken döğse hāmile olur* (KTDT, 124a/4-5).

3.1.2. Hayvansal Ürünlere Dayalı Olanlar

'avrat hüdhüdün kanını derisini yandufra]lar sığır ödiyle qarışduralar hatun kişiye yedürelər andan sonra helāliyle cimā ' ideler yüklü ola (ELH, 17a/12-13; 17b/1-2).

(*anber*) *şebbüy yağıyla toğurmayan hātünlar kendülere ilāc eylediği zamān içine misk kosalar gebe olmağa mu'ın olur* (ŞF, 45a/7-11).

'avrat tavşan māyesin şāfi tāze kaymak yağıyla tuhrdan sonra götürse gebe kalmağa mu'ayyen ola (MM, 143a/8-13).

atūñ südi hayzdan sonra bile götürmek ile hatta dimişler ki 'ac ile 'akır olanı hāmile ider (KTDT, 289b/15-17).

3.2. Cinsel Yaşamla İlgili Halk İnanışları

3.2.1. Bitkisel Ürünlere Dayalı Olanlar

cimā 'i ziyāde itmek murād eylese havlıcāni gāyet yumşak döğüp bir buçuk dirhem in üç kaşık inek südiyle katup bir kaşık 'asel-i şāfi ile katup şabāh aç karına ekil eyleye kuşluğa degin muħammel ideler (ELH, 24b/8-13).

3.2.2. Hayvansal Ürünlere Dayalı Olanlar

(*anber*) *şebbüy yağıyla qarışdurup zekerün başına sürseler idi çok cimā 'a mu'ın olur* (ŞF, 45a/7-11).

(*eşek*) ve *anıñ zekerin kaçan ki diri iken alalar ve berizile bişürüp hammāmda yiseler zekeri eşek zekeri kadar olur* (KTDT, 110b/19-21).

(*hüdhüd*) *eger tüyi ve dili bilegötürseler cāh ve kabül getirür ve kezalik ālet-i çegnesi* (KTDT, 355a/9-11).

(*bakar zekeri*) *anıñ zekeri ve boynuzu şehveti kuvvetlendirmekte tevātüre yetişmiş gibidir, huşūşānīm-rüşt yumurda ile* (KTDT, 52b/13-15).

3.2.3. Madensel ürünlere Dayalı Olanlar

(*züümürrüd*) *ve'ālī' -i mizān ve şems havāyī oldukları şartı ile ve bile götürseler cāh ve kabülgetürür* (KTDT, 172a/7-8).

3.2.4. Dualarla/Tılsımlara Dayalı Olanlar

er bağı olsa buni yazup şuya bırağa ol şuyla yuna ve bir kilitlemiş yeñi kiliti başı üstinde açā bi- izni 'l-lāhi bağı çezile (sözleri:) (ELH, 34a/6-10)

3.3. Hamilelik Testiyle İlgili Halk İnanışları

3.3.1. Bitkisel Ürünlere Dayalı Olanlar

(*lāden*) *'avrat anıñla buhür lansa bevl eyledikten sonra, eger duħāni tamām ol-duğdan sonra derhāl bevl eylemeğe kalkar ise ol, hāmile olur* (KTDT, 287a/7-8).

3.4. Doğum Kontrolü İle İlgili Halk İnanışları

3.4.1. Bitkisel Ürünlere Dayalı Olanlar

hayzından sonra götürseler hāmile olalar ammā hāmile olmazlar hamli men ider (TE, 34a/14-15).

3.4.2. Hayvansal Ürünlere Dayalı Olanlar

kağırıñ dırnağı uşakdan alıkor. Bu mücerrebdir (KTDT, 90b/17-18).

(*bağl*) *kulağıñ kirin fercde bile götürmekle uşakdan alıkor* (KTDT, 50b/18-19).

zerrin kadeh şoğanı fe'il idüp götüren avrat gebe olmaz (ŞF, 42a/9-10).

'avrat hayzdan pāk olduktan sonra içse veyā fercinde bile götüre hāmile olmağı men'ider (KTDT, 9b/9-10).

(zi'b bevli) bevli içmek ile hamli men'ider ve aşāğadan bile götürmek ile (KTDT, 151a/18-19).

3.5. Düşük Yapmakla İlgili Halk İnanışları

3.5.1. Bitkisel Ürünlere Dayalı Olanlar

andan on dirhem ki vezni şahih ola, yogurub bir mancık yapalar ve bir 'avratta aşşalar hamli men'ider (KTDT, 170a/5-7).

3.5.2. Hayvansal Ürünlere Dayalı Olanlar

oğlan düşürmek için şıgır ödün bir cüz'i ve bir ol kadār keçiniñ iç yağın alalar halı (طاط) ideler bir pāre bez ile rahmiñ ağzına konula (ELH, 17b/13-18a/1-9).

3.6. Bazı Hastalıkları Tedaviye Yönelik Halk İnanışları

3.6.1. Bitkisel Ürünlere Dayalı Olanlar

zerrini koqlamak sizüñ üzeriñüze olsun kim tahkiken kalbde cünündan ve cüzāndan ve ve baraşdan bir eşer vardur anı bir nesne kesmez illā zerrin-kadeh keser (ŞF, 41b/10-11-42a/1-3).

3.6.2. Hayvansal Ürünlere Dayalı Olanlar

(humar) eger gözlerine bakşalar bağan kimseniñ gözi maşlüh olur ve şu inmez (KTDT, 110b/11-12).

(bağ) diri iken udalar sidigi dutulanı açar ve ısıtmayı kat'ider (KTDT, 53a/12-15).

(bağar) kaçan kim aniñ sol boynuzundan üzük yapalar ve şol elde geyeler şar'a ve ümm-i şıbyāna nāfi'dir (KTDT, 53a/2-3).

(ruh kemigi) kemigi ile maşrū'katında buhūr eyleseler der-hāl 'aklı gelür (KTDT, 155b/19-20).

(zebād) za'ferān ile vesvāsı ve cününü ve tevhaşı ve mālühülyāyı def'ider (KTDT, 165a/3-5).

ısıtma dutan kişiye kara öküz sidüğünü adam sidüğüyle karışdursalar üç günde bir ısıtma dutan kişinin elini ayağını yuduralar şifā bula (ELH, 15b/6-9).

döşeğe işeyen oğlana horazıñ kurşagin döşeğe işeyen oğlana yedireler bir dağı işe-meye (ELH, 16a/4-6).

3.6.3. Giyim-Kuşama Dayalı Olanlar

hayz görmüş 'avratıñ kaftānından bir bāriçesin geminiñ ardına asaşosalar sakin ola gölmegini ısıtma dutan kişiye geydürseler şifā bula (ELH, 18a/13-18b/1-2).

3.6.4. Taşlara Dayalı Olanlar

(zümrürüd) altun hātemde geyseler iā'ünü men'ider. bu, mücerrebdır (KTDT, 172a/2-3).

3.6.5. Dualarla/Tılsımlara Dayalı Olanlar

bir adamın burun kanı durmasa bunu yazalar alnına yapışduralar

(ELH, 11a/5-9).

ısıtma için yazup şuya katup içe bismi'l-lāhi (ELH, 15b/1-3).

kimün ki sidügi dutulsa kekigi şüciyle kaynadup içüresin def'ide ve bu nüshayı kasığı üzerine yazalar (4) اس اوبوس كراويستونحن اسهيوناميه فسوس كيلاسن اقتوايداتو روندى (ammā kim kızıl mürekkeb ola yazalar feth ola (EE, 13b/2-4).

3.7. Bekâreti Geri Getirmeye Yönelik Halk İnanışları**3.7.1. Hayvansal Ürünlerle Dayalı Olanlar**

(hamam) *topuklarını kemigin ya克斯alar ve ferâzuce ideler bekâreti gideniñ bekâretin 'avdet ider* (KTDT, 110a/7-9).

3.8. Çocukların Çabuk Konuşmalarına Yönelik Halk İnanışları**3.8.1. Hayvansal Ürünlerle Dayalı Olanlar**

(semani) *yumırdasın uşağa yedirseler uşağı vaktinden evvel söyledir ve faşh ider* (KTDT, 194b/21).

3.9. Haşeratlardan Kurtulmayla İlgili Halk İnanışları**3.9.1. Hayvansal Ürünlerle Dayalı Olanlar**

(düb gözü) *şag gözini bir yerde aşsalar vehüşü ve hevâmı tard ider* (KTDT, 135b/10-11).

(zübâb) *kündüs ve zernîhden bir sinek şüretin yabsalar ve bir yire qosalar sinek ol yirden men ' olur* (KTDT, 148a/8-9).

sıçan olan eve kirpi dikenin evde tutarsa sıçan olmaya (ELH, 16a/9-12).

3.10. Hastalıkların Nedenleriyle İlgili Halk İnanışları**3.10.1. Bitkisel Ürünlerle Dayalı Olanlar**

(kerefs) *şar' tevellüd ider hatta eger hâmile olan 'avrat andan yese evlâdı mecnûn olur ve süd emizdiren 'avrat kezâlik eger yese ve uşağın emizdirse uşağı delü ve maşrû' olur ve rahmleri ruñubet ile toldurur* (KTDT, 278b/12-15).

3.10.2. Günlere ve Aylara Dayalı Olanlar

(13) sitevri سئوری	1	3	8	9	9	2	(1) mart مارت	4	13	16	20	23
ahtevri اختوری	53	11	23	26			(2) abril اپریل	6	8	22	30	
(14) noerî نویری	5	8	11	15	20	23	(3) mâyıs مایس	3	6	20	22	25
(15) dikevrî دیکوری	1	6	14	24	27		(4) eyünis ایونیس	3	6	12	18	21
(16) yanârî یناری	4	20	65	4	29		(5) eyülis ایولیس	4	6	18	22	26
(17) felvâr فلوار	4	9	16	19	23	26	(6) ağustos اغوستوس	4	6	15	19	28

bu eyyâmlarda bir kimse hasta olsa şıhhat bulmaya evlenürse mübârek olmaya oğlan dünyaya gelse 'ömri uzun olmaya sefere gitse gerü gelmeye bu günler cimâ' işe yaramazdur hâzer etmek gerekdür (EE, 41b/13-17-42a/1-9).

3.11. İstenmeyen Tüylerden Kurtulmayla İlgili Halk İnanışları**3.11.1. Hayvansal Ürünlerle Dayalı Olanlar**

(zübâb) *kılı kazub ve anı birkaç kerre yerinesürseler kılı çıkmığı men ' ider* (KTDT, 148a/9-10).

3.12. Zehirli Havan Isırmalarına Karşı Halk İnanışları**3.12.1. Hayvansal Ürünlerle Dayalı Olanlar**

(eşek) *bir kimseyi 'akreb ışırsa anıñ kulağına gelüp dise ki beni 'akreb ışırdı yâhüd aña tersine binse ağrısın sâkin ider* (KTDT, 110b/13-14).

3.13. Kolay Doğum Yapmayla İlgili Halk İnanışları**3.13.1. Bitkisel Ürünlerle Dayalı Olanlar**

'avrat doğuramassa (دوغورالماستما) kişver (کیشور) tohumın tütüzeler fi'l-hâl doğura (ELH, 17b/2-7).

(za'ferân) andan bir mişkâl azacığ gül şuyı ile ve şekerle bir 'avrata içirseler toğurmağı sehl ider (KTDT, 170a/4-5).

(za'ferān) andan on dirhem ki vezni şahīḥ ola, yoğurub bir mancık yapalar ve bir 'avratı aşılar tēz toğurur, meşīmeyi iskāḥ ider (KTDT, 170a/5-7).

(şecere-i meryem) 'avrat toğırır iken andan içse tēz ḥalāş olur, meşīmeyi iskāḥ ider (KTDT, 207b/14-15).

(fāvāyinā) ve eger anı buḥūr idüb veyā bir şaru ḥırkada bağlayub ol şart ile ki ḥāyız olan 'avratıñ eli aña degmemiş ola ve eger bir 'avrat toğurmağa qarīb bile götüirse tiz toğırur (KTDT, 250a/12-14).

3.13.2. Hayvansal Ürünler Dayalı Olanlar

(raḥma) kurumuş eti ile kaçan ki buḥūr ideler ḥardal ile toğuran 'avratıñ ayakları arasında vilādeti sehl ider (KTDT, 155b/1-3).

(raḥma) başını toğuran 'avratıñ ayakları arasına şalsalar yā anda aşsalar vilādeti sehl ider (KTDT, 155b/4-5).

'avrat doğurmasza aḥ ḥırnağın ve tüyün fercine tütüze fi'l-ḥāl doğura (ELH, 17b/2-7).

(zübāb) yedi sinegi bir kāmışa koşalar ve mūma tular, bir 'avrat bile götüirse toğurmaḥ aña sehl olur (KTDT, 148a/6-8).

(cemel) ḥāmile olan 'avrat anı yise geç doğurur ve eger altından geçse tēz doğur[ur] (KTDT, 85a/5-6).

(tosbağınñ kemigi) 'avratlar anıñ ḥuzābın ideler toğurmağı daḥi āsān ider (KTDT, 147b/13-14).

(zebād: hayvan teri) vilādeti sehl ider (KTDT, 165a/3-5).

3.13.3. Madensel Ürünler Dayalı Olanlar

(cez') 'avratıñ toğuracağı zamānda kılından aşalar tēz toğurur (KTDT, 81b/11-13).

'avrat doğuramassa feḥādir taşını alnına bağlayalar derḥāl doğura (ELH, 17b/7-9).

3.14. Bebeğin Cinsiyetini, Statüsünü ve Sağlıkını Belirleme/Tahmin Etme:

3.14.1. Bitkisel Ürünler Dayalı Olanlar

(kerefs) ḥāmile olan 'avrat andan yese evlādi mecnūn olur ve süd emizdiren 'avrat ke-zālik eger yese ve uşağın emizdirse uşağı delü ve maşrū' olur (KTDT, 278b/12-15).

3.14.2. Hayvansal Ürünler Dayalı Olanlar

'avrat Mışrī bakla kadar erkek ayudan içse erkek toğura (MM, 148b/21-22).

ḥāmile 'avratıñ südini bit üzerine şağsalar ve ol bit ölse veyā şu içine şağsalar ve suyuñ dibine çokse ol ḥaml mü'ennesdir (KTDT, 289a/16-19).

(kaml) bir ḥāmile 'avrat avucı içine koşalar ve üzerine südi şağalar eger yürür ise ol ḥaml, erkektir. ve illā dişidir (KTDT, 269a/17-19).

3.14.3. Gözlemlere ve Uygulamalara Dayalı İnanışlar

'avrat ḥayz 'akabince ki ḡusl etdügi günde cimā' olinsa erkek toğurur yedinci günde carıye ve onuncu günde ḡulām toğar on birincinde ḥansı toğar (MM, 148b/24-26).

erkek olsa üç ayda deprenür ve eger kız olsa dört ayda deprenür (MM, 143b/10).

eger 'avrat evvelki ḥālınden gökçek olsa erkektür (MM, 148b/23).

eger oğlan rahmde kuvvet-ile ḥareket eylese erkektür (MM, 148/22-23).

3.15. Hastalıktan İyileşip İyileşilemeyeceğiyle İlgili İnanışlar

ḥasta şağ ola mı olmaya mı bilesin ḥasteniñ kendi adın ve anası adın ve yatup ḥaste oldıḡı günüñ adın ḥisāb-ı ḥamel 'adedince cem' idesin ne kadar 'aded olursa üzerine yigirmi 'aded daḥi ziyāde idesin andan otuz otuz tarḥı idesin bākī ḥalana nazar ile ne kadar ḥalursa bu iki levḥiñ evlerinden iste kim biri levḥ-i ḥayāt biri levḥ-i memātdır ḥayāt levḥinde bulursañ ölmez eger memāt levḥinde bulursañ ölü

levh-i hayāt

6	5	4
10	9	8
18	15	13
25	24	20
30	29	27

levh-i memāt

3	2	1
12	11	7
17	16	14
22	21	19
28	26	23

(ELH, 69a/9-13, 69b/1-6)

3.16. Düşük Yapmamak İçin Halk İnanışları**3.16.1. Bitkisel Ürünlere Dayalı Olanlar**

(*fāvāyinā*) anı buhūr idüb veyā bir şaru hırkada bağlayub ol şart ile ki hāyız olan 'avratuñ eli aña degmemiş ola ve eger bir 'avrat toğurmağa qarīb bile götürse tiz toğrur ve uşağı 'ömrinde iskāt itmez (KTDT, 250a/12-14).

3.16.2. Hayvansal Ürünlere Dayalı Olanlar

(*Kunfız*) 'avrat anuñ etini hammāmda béline sürse uşağı bırakmaz (KTDT, 271a/8).
(*tosbağınıñ kemigi*) 'avratlar anuñ hužābın ideler uşak düşmegin men ider (KTDT, 147b/13-14).

'akrebiñ havāşşındandır ki kaçan diri iken bir 'avrat bile götürse ol 'avrat uşak bırakmaz (KTDT, 241a/16-17).

3.17. İlaç Ham Maddelerine Yönelik Halk İnanışları**3.17.1. Bitkilerle İlgili Halk İnanışları**

baklanuñ çiçeğine çok çok bakmak gam ve hüzn getirür (ŞF, 12b/2-3).
(*kemmün*) 'avrat anuñ içinde yürüse ol kemmün çok neşv ü nemā ider (KTDT, 284b/14-15).

bābü koç boynuzını yemiş ağacı dibinde göme kosalar yemişi çok ola (ELH, 32b/9-11).

3.17.2. Hayvanlarla İlgili İnanışlar

kırlangıcıñ yavrularına yerekān 'arız olub şaru olur. Ol dañi varur yerekān taşını getirür, yavruları katında kor (KTDT, 99a/8-11).

3.18. Sihir-Nazar-Ümm-i Sıbyanla İlgili Halk İnanışları**3.18.1. Hayvansal Ürünlere Dayalı Olanlar**

(*tosbağanın kemigi*) ol kemik ile ve bir ağacıñ ki bir ādemi anda aşmış olalar bir kı 'asıyla ve bir katlı olan ādemiñ bir miqdār mezārı toprağıyla bir kimseyi buhūr eylese sihri bāñıl ider (KTDT, 147b/9-12).

(*el-insān*) anuñ saçında 'azīm sırvardır. Ta 'biri mümkün degildir (KTDT, 30a/7-8).
bir kimseniñ üstüne yaraşanıñ kılnı bağlayalar uyumaz olur (KTDT, 30b/19).

(*düb dişi*) yan dişlerini şol kılda götürmek sihri bāñıl ider (KTDT, 135b/12).
(*bakar*) sol boynuzundan üzük yapalar ve şol elde geyeler şar 'a ve ümm-i şıbyāna nāfi 'dir (KTDT, 53a/2-3).

(*hüdhiid*) gözlerin bile götürmek sihri men ider (KTDT, 355a/12-14).

3.18.2. Madensel Ürünler ve Taşlara/Topraklara Dayalı Olanlar

(*cez*) 'avratlar zann iderler ki anı bile götürmek cinni ve ümmi 'ş-şıbyāni men ider. (KTDT, 81b/12-14).

(*turāb*) 'avrat hammāmda anuñ ile başın yaykasa aña göz kār itmez (KTDT, 64b/16).

(*zümürürüd*) sihri ve ümmi 'ş-şıbyāni ibtāl ider ve su 'feyi ve hazāzi zāyil ider kaçan ki andan bir mişkāl iki mişkāl altun ve gümüş ile berāber ola qarışdırsalar (KTDT, 172a/3-5).

3.18.3. Şifalı Dualara Yönelik Olanlar

er bağı olsa bunu yazup şuya birağa ol şuyla yuna ve bir kilitlenmiş yeñi kiliti başı üstinde aç a bağı çezele (sözleri:) (ELH, 34a/6-10).

bağı çezmek için ikiyüzlü balta üzerine yaza kızdurup tamām kızduğı vaķit çıkara delüğine işeye mücerredür (ELH, 34a/10-13).

3.19. Yürümekten Yorulmamayla İlgili Halk İnanışları

3.19.1. Hayvansal Ürünlerle Dayalı Olanlar

bir kimse başaķın gözün bir gök hırķada şol kolına bağlasalar yürümekten yorulmaz (KTDT, 38a/6-7).

3.20. İnsanlar Arasında Sevilme ve İtibar Görme İle İlgili Halk Hekimliği

3.20.1. Hayvansal Ürünlerle Dayalı Olanlar

(rahma) şağ kanadınıñ kemigin her kim bile götürse beyne'n-nās maķbül olur ve hācetleri biter (KTDT, 155b/10-11).

hürüsiñ şağ kanadınıñ kemigin her kim ki bile götürse 'inde'n-nās maķbül olur ve dırnaķların eger bir kimse şağ elde dutsa düşmene zafer bulur (KTDT, 136a-21-136b/1).

(esed) bir kimse alnı mā-beynin anıñ alnı yağı ile yağlayalar heybetlü olur (KTDT, 13a/4-5).

(erneb) şağ gözün bile götürseler heybetlü ider (KTDT, 9b/16-17).

kara kediniñ yüregün kurutsa derisiyle şağ omuzunda getirse düşmān kār kılmaya (ELH, 33b/2-5)

3.20.2. Madensel Ürünlerle Dayalı Olanlar

(zeberced) 'avrat bile götürse maķbül olur (KTDT, 165b/5-6).

(zümürürd) 'tālī' -i mīzān ve şems havāyī oldukları şartı ile ve bile götürseler heybetlü ider ve her ne hācete kaşdeylese sühület ile hāşıl olur (KTDT, 172a/7-8).

3.21. Aşkla İlgili Halk İnanışları

3.21.1. Hayvansal Ürünlerle Dayalı Olanlar

insāniñ on barmaklarınıñ dırnağı külin bal ile içseler dırnaķ şāhibiani gāyetle seveveñaaşık ola ve yine anıñ kanı ādemi belīd ider içmekleve menīsin ve behaķı ve barası ve kelefi cilā ider (KTDT, 30b/4-8).

bir koyunu ki ķurd yaralamış ola derisine bir 'avratıñ kebenin yarsalar anıñla eriniñ mā-beyninde vifāk olmaz (KTDT, 151b/8-9).

(sülüñfāt) 'avrat ki kocaya gitmeden baķtı bağlanmış ola, anıñ yukaruki kemigi ile başına şu dökse baķtı açılır (KTDT, 193a/2-3).

ķurd ödün bala karışdursa andan zekerine sürse kanķı 'avrat cimā' itse ol 'avrat anı gāyetile seve andan artuķ kişiyē meyl eylemeye (ELH, 16b/10-12).

3.21.2. Bitkisel Ürünlerle Dayalı Olanlar

şebbūy koķlamak dervişlere nāfidür ādemi āşık ider (ŞF, 43a/11-43b/1).

3.21.3. Madensel Ürünlerle Dayalı Olanlar

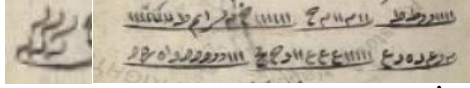
(ruḥām) eger anı bile götürseler veyā içseler kaçan mezārda ve üzerinde bir naķş yazılmış 'aşkı kaı' ider eger mā 'şuķıñ adı ile koķlasalar erba' a gūni yā sebt gūni gūneş çıkılmazdan evvel (KTDT, 156a/9-12).

(zümürürd) 'avratıñ tāli' i bağlanmış olub anı kimse almasa zümürürdi aşāķosa baķtı açılıb tālibi çok olur (KTDT, 172a/3-5).

3.21.4. Tılsım/Şifalı Dualı Dayalı Olanlar

bābü muḥabbet için peyğamber 'aleyhi's-selām bir kāfir kızına 'āşık oldu cebrā'il 'aleyhi's-selām bu tılsım getürdi yazdı bal ileyedürdi hemān ol sā'at 'āşık olup müslimān

oldı adın zeynebanamız oldu sen dañı kim kime yedürseñ 'âşık-ı bî-ķarār ola tılsım budur

(ELH, 35a/3-11).

3.22. Barıştırmaya Yönelik Halk İnanışları

3.22.1. Hayvansal Ürünlere Dayalı Olanlar

(hüdhüd) dırnağların ve tüyün bir şaru ve harîre çulğalasalar ve iki mütebâğizîn ferşlerinde defn ideler birbirine muħabbetleri ziyâde olur. (KTDT, 355a/16-19).

(tosbağanın kemiği) mâbeynde olan fitneyi zâyil ider ve 'adâvetlü olan kimselerüñ mâ-beyin işlâh ider (KTDT, 147b/11-12).

3.23. Cinlerden Kurtulmaya Yönelik Halk İnanışları

3.23.1. Hayvansal Ürünlere Dayalı Olanlar

bir kimse yaban eşeginiñ dırnağından hâtem yapsa ve şol eliniñ küçük barmağına daķsa, muṭlaķan eşegin alnından ele, başa ve ķola bağlayalar, şar'ı def' ider ve cinleri ol menzilden men' ider (KTDT, 110b/14-18).

3.24. Tıpla İlgili Halk İnanışları

Loķmân Hekîm ecele dermân ararken nâğâh Furât şuyı köprüsi üzerinden geçerken hazret-i haķķiñ emriyle cebrâ'ıl nâzil olup adam şüretinde Loķmânîñ kitâbın çıkarup mübârek ķanadıyla vurup cümle varağların şuya düşürüp mâ-bâķsinibir cüz miķdârı elinde ķalup taķdîr defterin bozup şimdiki zamânîñ tábibleri ol ķalan cüze 'amel idüp heķimlik iderler (ELH, (1a/6-11-1b/1-4).

3.25. Mal Kazanmayla İlgili Dualar

her kim söylemeden biñ kez elif dise haķ te'âla malı cândan şol ķadar vire kim hisâbın bilmeye (ELH, 69b/7-9).

Sonuç

16. ve 17. yüzyıllarda yazılmış Türkçe tıp metinlerinde halk hekimliği bağlamlı tedavi yöntemleri ve uygulamalarla ilgili ulaşılan sonuçları şu şekilde guruplandırmak mümkündür:

1. 16. ve 17. yüzyılın önemli hekimleri eserlerinde halk inanışlarına yönelik tedavileri kullanmış ve önermişlerdir.

2. Halk inanışlarına yönelik tedaviler, kolay doğum yapmak, düşük yapmak, düşükten korunmak, kısırlık, cinsellik, koruyucu hekimlik, çocukların bir an önce konuşması, delilik, sara gibi hastalıklarda yoğunlaşmıştır.

3. Tıp metinlerindeki halk inanışlarının yalnızca tedaviye yönelik konularla ilgili olmadığı bunların yanında, âşık olma, ürünlerin bereketlendirilmesi, insanlar arasında itibar görme, yürümekten ve çalışmaktan yorulmama gibi konuları da içerdiği gözlemlenmiştir.

4. Tıp metinlerinde sıkça karşılaşılan inanışlardan biri de sihir ve büyü kaynaklıdır. Sihir ve büyüler, birleştirmek veya ayırmak için yapılmıştır.

5. Şifalı dualar da tıp metinlerindeki önemli halk inanışları arasındadır. Tıp metinlerinde bunlara sıkça rastlanılması, bir kısım duaların sağaltıcı etkiye sahip olduğu inancının hekimler arasında da kabul gördüğü şeklinde yorumlanmaktadır. Şifalı dualarla tedavi hiç kuşkusuz en önemli etken İslamiyet'tir. Ayet, hadislerle beslenen ve dönemin hekimlerinin önerilerini alma görüşleriyle genişleyen tıbb-ı nebevî öğelerinin insanların şifalı dualara önem vermesini büyük ölçüde etkilediği düşünülmektedir.

6. Hekimler arasında kabul gören ve tedavi uygulamalarında yer bulan halk inanışlarından bir diğeri de yoğun bakımda ve uzun süre yatalak olan hastaların yaşayıp yaşamayacağına dair bir tür hesaplama yolu ile yapılan tahmindir. Bunda da geleceğın bilinememesi çaresizliği etkili olmalıdır.

7. Bebek cinsiyetinin belirlenmeye çalışılması da tıp metinlerindeki halk inanışları içerisinde farklı bir özellik olarak karşımıza çıkmıştır.

8. Halk inanışlarının uygulama kaynaklarının bitkiler, hayvanlar, giyim-kuşam malzemeleri, şifalı dualar, madenler olduğu görülmüştür.

Yukarıdaki maddelerde de örneklendirildiği gibi tıp metinlerinde genellikle çaresiz kalınan ve müdahale edilemeyen hastalık ve rahatsızlıklar (kısırlık, sara, delilik gibi) inanç temelli uygulamalarla tedavi edilmeye çalışılmıştır. Dönem eserlerinde tespit edilen bu tıp konular Doğan 2011, Károly 2014, Murad 2014, Yaylagül 2014'ün çalışmalarında da yer almaktadır. Bu hastalıkların tedavisinde kullanılan somut öğeler olsa da (tavşan kemiği, eşek tırnağı gibi) onlar, şifalı dualar, sihir ve büyü gibi uygulamalarla da tedavi edilmeye çalışılmıştır. Bu tedavilerin de kaynağı Türk kültüründe yer alan ve insanları etkileyen inançlardır. Bu inançları besleyen ana öğelerin Türk tıbbı (kamların, ocakların tedavileri gibi) ile Kuran ve hadis temelli uygulamalar olduğu düşünülmektedir. Ancak diğer öğelerin de (*İslâmiyet öncesi büyü kavramı ve etkileri, inanç temelli kullanılan hayvansal, bitkisel ve madensel ilaç ham maddelerinin inançlarla ilgisi ve bunların Türk kültürüyle ilgileri*) ele alınması gerekmektedir. Çalışmanın kapsamı dolayısıyla irdelenemeyen bu hususların incelenmesi önerilmektedir. Böylece Türkdoğan'ın halk hekimliği ve halk ilaçları, içinden çıktığı kültürün izlerini taşır (Türkdoğan 1991:168) cümlelerinde de vurguladığı bu izler net bir şekilde ortaya konulabecektir.

Bu çalışmada, Doğan 2011, Károly 2014, Murad 2014, Yaylagül 2014'ün çalışmalarında ifade edilmemiş halk inançlarına da rastlanmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir:

- Hamile kadının sütünün bit üzerine sağılmasıyla bebeğin cinsiyetini belirleme inancı;

-Devenin altından geçilirse kolay doğum yapılacağı inancı;

-İstenilen cinsiyette bebek yapılabilmesi inancı ('*avrat hayz 'aķabince ki ğusl etdügi günde cimā' olınsa erkek toğurur yedinci günde cariye ve onuncu günde ğulām toğar on birincinde ğansı toğar* (MM, 148b/24-26));

Hastalıktan iyileşilip iyilşilmeyeceğiyle ilgili hesaba dayalı tahmin yürütme inancı (Bu tahmine göre hesaplama hastanın kendi adı, anası adının ebcedle hesabına hastalanan gün sayısı ve 20 sayısının toplamının 30'a bölünmesiyle yapılır. Kalan sayı 6, 5, 4 vb. ise yaşayacak; 1, 2, 3 vb. ise ölecek olarak değerlendirilir);

Bu tür örnekler, sözü edilen çalışmaların ortaya koyduğu halk hekimliği uygulamalarının verilerini çeşitlendirmesi yönüyle çalışmanın en önemli katkılarından biri olarak görülmektedir. Yine devenin altından geçmenin doğumu kolaylaştıracağı inancı Dâvûd-ı Antakî'nin eserinde yer almaktadır. O da Antakya dışında Kahire ve Mekke'de yaşamıştır. Bu nedenle bu inanç Arap halk inançlarının Türkçe tıp metinlerinde yer alması ve Türk halk inançlarını etkilemesi açısından da karşılaştırmalı incelemelere konu olacak nitelikte görülmektedir.

NOTLAR

1. Söz konusu dönemde yazılmış bir esere yönelik halk hekimliği çalışması, Murad 2014'te bulunmaktadır. Ancak Murad 2014, sadece inançlara yönelik halk hekimliğinden oluşmaz. Bu nedenle 16. ve 17. yüzyıllarda yazılmış çalışmalara gereksinim olduğu hissedilmiş ve çalışmadaki veriler için bu yüzyıllarda yazılmış daha fazla eser taranmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Alptekin, Ali Berat. "Türk Halk Hikâyelerinde Halk Hekimliği". *Millî Folklor* 22 (2010): 5-19.
- Arslan, Meryem. *Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmi 't-Tıbb (Metin-Dizinler-Sözlük)*. Yayımlanmamış doktora tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi, 2014.
- Arslan, Meryem. "Vatikan Kütüphanesinde Türkçe Bir Tıp Metni: Eczâ-yı Lokmân Hekim". *TDAY Belleten* 67 (2019): 153-184.

- Baluken, Necla. *Şifaiî'l-Fuad Li-Hazret-i Sultan Murad (Zeynel Abidin Bin Halil) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Bingöl: Bingöl Üniversitesi, 2016.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016.
- Bişkin, Hacı Veli (2019). "Tarihi Tıp Metinleri Üzerine Lisansüstü Çalışmalar". *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 2 (Nisan 2019): 1-14.
- Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Folkloru*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1984.
- Doğan, Şaban (2011). "XIV.-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri". *Millî Folklor* 23 (2011): 120-132.
- Ecza-i Lokman Hekim, <https://digi.vatlib.it/>
- Ertürk, Halil İbrahim. *İlm-i Tıbb/Muhammed bin Hasan et-Tabib: Dil İncelemesi-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Uşak: Uşak Üniversitesi, 2012.
- Gömeç, Saadettin. "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 21 (2003): 79-104.
- Kaplan, Melike. *Geleneksel Tıbbın Yeniden Üretim Sürecinde Kadın- Ankara Kent Örneğinde Kuşaklar Arası Çalışma*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2008.
- Károly, László. "Türkçe Yazılmış İslam Tıp Eserlerindeki Şifalı Dualar". haz. Nurettin Demir-Birsel Karakoç-Astrid Menz, *Turcology and Linguistics-Eva Agnes Csato-Festschrift*) Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, (2014): 279-290.
- Kartal, Dursun. *Ahmed Bin Bâlî-Mecma'ü'l-Mücerrebât (Giriş-İnceleme [Söz Varlığı]-Metin-Dizin [116-166. Varaklar Arası]-Sözlük)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2016.
- Kaya, Elif. *Enva-ı Emraz: İnceleme-Metin-Dizin*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2009.
- Murad, Sibel. "Terceme-i Aynü'l-Hayat'ta Halk Hekimliğine Dair Bulgular". *TÜRÜK* 4 (2014): 296-307.
- Muratoğlu, Murat. *Ahmed Bin Bâlî-Mecma'ü'l-Mücerrebât (Giriş-İnceleme [Söz Varlığı]-Metin-Dizin [166b-232a Varaklar Arası]-Sözlük)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2017.
- Örnek, Sedat Veyis. *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. Ankara: Bilge Su Yayınları, 2014.
- Ünver Özdoğan, Hande. *Muhammed Bin Hasan İlm-i Tıbb (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2015.
- Sertkaya Osman Fikri. "Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış". haz: Azize Aktaş Yasave Sevay Okay Atılğan *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Eylül 1989 Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, (1997): 349-359.
- Sunar, Nuşin. *Ahmed Bin Bâlî-Mecma'ü'l-Mücerrebât (Giriş-İnceleme [Söz Varlığı]-Metin-Dizin [1-115. Varaklar Arası]-Sözlük)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2014.
- Şar, Sevgi. "Anadolu'da Rastlanan Halk Hekimliği Uygulamalarına Genel Bir Bakış". *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi* 13 (2005): 1163-1178.
- Tavukçu, Hilal. *Gelenegin Yeniden Keşfi Bağlamında Halk Hekimliği (Ankara Kent Örneği)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2016.
- Tokat, Feyza. *Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfi'a Li'r-Ruhâni Ve't-Tabib*. Yayınlanmamış doktora tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi, 2012.
- Turan, Şerafettin. *Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınları, 1994.
- Türkdoğan, Orhan. *Kültür ve Sağlık-Hastalık Sistemi*. Ankara: MEB Yayınları, 1991.
- Yaylagül, Özen. "Anadolu'da Yaşayan Halk Hekimliği Uygulamalarının Eski ve Orta Türkçe Tıp Metinlerindeki Temelleri". *Millî Folklor* 26 (2014): 48-58.